

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/61293>

Please be advised that this information was generated on 2020-11-26 and may be subject to change.

De weg naar de hel is geplaveid met boeken over de bijbel

VRIJGEEST EN VEELSCHRIJVER
WILLEM GOEREE (1635-1711)

Inger Leemans

Geen *Willem van Nassouw*, maar *Willem Goederêe*,
Zoo, als by 't Bruylofts-bedde, en 't sluyten van een Vrêe;
Zoo, als van een, by wien de hooge Wetenschappen
Zig voegden by de Konst, niet langs de Schoolsche trappen,
Maar Oeffening der Geest

Zo wordt in het *Panpoëticon Batavum* - de eerste Nederlandse literatuurgeschiedenis - Willem Goeree aangekondigd.¹ De schrijver Lambert Bidloo is zich bewust van zijn positie als canonvormer en blijkbaar vormt Goeree een omstrede zaak want meteen daarop laat hij de lezer bezwaren uiten tegen de opname van deze auteur:

Gevraagd, hoe komt *Goerêe* ten Rye der *Poëten*
In 't *Panpoëticon!* naar dien wy weynig weten
Van zyne *Digt-konst*, als het geen men by geval,
Verspreydt, of nameloos in 't Werk ontmoeten zal;

Inderdaad zouden we een veelschrijver als Willem Goeree vandaag ook niet zo snel onder de literaire auteurs plaatsen. In de meeste literatuurgeschiedenissen zoekt men hem dan ook tevergeefs. Een plaats in de wetenschapsgeschiedenis heeft hij evenmin gekregen. Zijn Bijbelse geschiedenissen worden niet meer herdrukt. Alleen kunsthistorici kennen Goeree nog vanwege zijn handleidingen voor teken- en schilderkunst en architectuurstudies.² Als men echter de diversiteit van Goerees werk probeert ineen te passen, dan blijkt dat beeldende kunst, literatuur, (natuur)filosofie en theologie bij Goeree op een interessante manier samengaan. Goeree staat hiermee binnen de vroegmoderne traditie van de *homo universalis*, de humanisten, de christelijke *virtuosi*, die vele variëteiten van letteren en wetenschappen beoefenden. Het tijdschrift, dat in Goerees tijd steeds populairder wordt, gaf doorgaans een mengeling aan verhandelingen op theologisch, juridisch, letterkundig, wijsgerig en natuurwetenschappelijk gebied. In Goerees werk komt deze men-

geling ook voor, maar er is tevens een verschuiving te ontwaren, met name in de verhouding tussen de verschillende gebieden. Bidloos observatie dat Goeree de 'hoo-ge Wetenschappen' bij de kunst voegde 'niet langs de Schoolsche trappen, Maar Oeffening der Geest' geeft al aan dat het eigene aan Goerees aanpak niet zozeer lag in de combinatie van wetenschap en kunst, maar de eigenzinnige keuzes die hij hierbij maakte. Niet de scholastica maar de nieuwe rationele methoden blijken zijn voorkeur gehad te hebben, waarmee Goerees plaats binnen de vroege Verlichting al aangekondigd is. Uiteindelijk zal blijken dat Goeree zijn letterkundige arbeid meer en meer inzette voor steeds minder orthodoxe doeleinden en dat de veranderende visie op de verhouding tussen met name theologie en (natuur)filosofie bij Goeree een potentieel explosief mengsel vormde. Literaire vorm en Verlichte inhoud blijken dan steeds beter op elkaar afgestemd te raken.

'Die schrandere wist de bloem uit stuivend kaf te siften'

Willem Goeree – zoon van Hugo Wilhelm Goeree, doctor in de godgeleerdheid en een beroemd geneesheer te Middelburg – zou volgens biograaf David van Hoogstraten al van kindsbeen af al 'een grote genegenheid voor allerhande kunsten en wetenschappen' gehad hebben en 'vond zijn grootste vermaak in de omgang met geleerde mannen en schrandere kunstenaars'. Maar zijn vader, 'een zeer geleerd en geacht man' stierf vroeg, waardoor hij uit moest zien naar een professie. Het werd de boekhandel. Toch bleef hij ook met grote ijver en lust aan de kunst werken, waarbij hij 'een heerlijken schat van geleerdheid' vergaarde. Van Hoogstraten is er stellig van overtuigd dat deze publicaties 'zo lange als kunst- en wetenschappen zullen bloeien en geëert worden, in achtginge zullen blijven'.³

Goerees oeuvre geeft blijk van een immense verscheidenheid. Hij zou de eerste geweest zijn die op een systematische en bruikbare wijze richtlijnen opstelde voor het onderwijs in de tekenkunst.⁴ Zijn *Teycken-Konste* (1668) en *Verlichtery-konst* (1668) en *Schilder-Konst* (1670) werden vele malen herdrukt en in verschillende talen vertaald. In 1681 stortte hij zich op de architectuur met *Bouwkunde*. In het daarop volgende *Menschkunde* (1682) ging Goeree niet alleen in op anatomie, proportie en beweging, maar begaf hij zich ook op antropologisch en filosofisch terrein. Daarna ging hij voort met theologie en (kerk)geschiedenis, eerst in 1690 met *Voor-bereidselen tot de Bijbelse wijsheid* – een geschiedenis van de oude en bijbelse volken in de vorm van een kritisch onderzoek naar de historische betrouwbaarheid van overgeleverde bijbelverhalen – en vervolgens met zijn 'magnum opus', de vierdelige folio-uitgave *Mosaïze Historie der Hebreeuwse Kerke* (1700): een bespreking van de joodse geschiedenis op basis van een kritische uitleg van Mozaïsche bijbelboeken. Deze reeks werd in 1705 afgesloten met zijn laatste publicatie *De kerkelyke en weerdlyke historien*, nu niet meer door hem zelf uitgegeven maar door G. en J. Borstius. Bidloo schrijft over dit laatste werk: 'waar in zyn Zoon Jan alle de Platen heeft getekend, en geëst; een

trefflyk Werk, beginnende met 's Weirelds aanvang, door veel *Gedenk-penningen* opgehelderd: Waar in veele Geschiedenissen, en personele voorvallen werden verhaald, die by anderen niet werden gevonden'.

Geschiedenis dus, theologie, kunsttheorie en penningkunde, alle soorten kennis, van de schepping van de wereld tot aan het schoeisel van Mozes, 'Van alles 't geen den drift eens Lezers kan beroeren'.⁵ Maar wat is nu de literaire kwaliteit van dit alles? Bidloo geeft antwoord op deze vraag. Allereerst vindt hij dat iedereen deze werken moet lezen vanwege de bruikbaarheid ervan voor de 'Gods-dienst Oeffening'. Maar ook voor de dichter is er genoeg te halen in Goerees werk:

Dog wie ter *Poësy* alleen werd aangeleyd [...]
Dat hy zig Oeffene in de *Boeken van Goerêe*,
En zeyle langs de kust der *Middel-landsche-Zee*,
Tot door de *Aegeesche*, en *Wilhelmus* doet hem vinden,
Wat honderd Reyzigers in de Oudheyd onderwinden, [ondervonden, IL]
En *Hellas*, *Latium*, en *Mizrajim* [Egypte, IL] vermeld,
Ten dienst der *Poësy*; Hof-huys-geraad, het geld,
Gewaad, het Offer-tuyg, en wat men kan verzinnen [...]
'k Vind in dit Heerlyk Werk zoo grooten *Poësy*,
Dat ik my geenzins schaam, door zyne bystandy, [...].

Bidloo noemt Goerees werk dan ook 'Rym-loose Poësy', het is immers 'Bekleed met Vindingen, de Ziel der *Poësy*'. Hier kan de poëet inspiratie vinden en exacte details over het leven van onze voorvaderen. *Ut pictura poesis*: zowel de schilder, tekenaar als dichter kunnen putten uit zowel Goerees wetenschap, als zijn illustraties.

Rijmloze poëzie dus, maar ook de rijmende poëzie was Goeree niet vreemd. Door de jaren heen lijkt hij steeds meer gedichtjes in zijn werk te vlechten. Is *Voorbereidselen* nog vrij zakelijk, bij *Mosaize Historie* heeft hij het Utile Dulci goed onder controle. Zo citeert hij Bartas in een aanval op de allegorische uitleg van de bijbel: 'De Allegoôrse Zin, is naar 't Gemeen gerugt,/ Der Ongeleerden Hol, waar in de Weet-niet Vlugt'.⁶ Niet alleen is het werk literair omdat het zoals Bidloo stelde als *Fundgrube* kon fungeren voor kunstenaars op zoek naar historische beelden en details, maar ook is het een aangename vertelling van vele bijbelse verhalen met veel aandacht voor 'het leven zoals het toen was', opgefrist met vrolijke gedichtjes en spreuken en aanschouwelijk geïllustreerd met vele gravures. Zo wordt het beter voorstelbaar dat Bilderdijk, zoals hij ergens schrijft, de *Mosaize Historie* toen hij klein was bij grootmoeder op schoot heeft gelezen.⁷

De vele gedichten dienen echter zeker niet alleen als luchtig illustratiemateriaal: zij worden evengoed ingezet als argumenten. Goeree citeert graag en veel en in dat kader kan hij gezien worden als een traditionele wetenschapper. Goeree gaat uit van autoriteiten, baseert zijn kennis op klassieke en religieuze boeken, op de bijbel, de kerkvaders, op Herodotus, Tacitus en Plinius. Hij probeert al deze bronnen met

elkaar te verenigen in één passend wereld- en geschiedbeeld dat niet in mag druisen tegen de door God gegeven en door Mozes geschreven bijbelboeken.⁸ Maar deze traditionele aanpak komt onder druk te staan als men een inventarisatie maakt van zijn literaire bronnen. Allereerst blijkt dan dat hij zich niet alleen baseert op de klassieken (die hij zelf vertaalt), maar ook graag gebruik maakt van meer moderne bronnen, zoals Vondel, Oudaan, Jonctijs, of Jan Vos. Daarnaast zijn er heel wat anonieme gedichten opgenomen, waarvan vermoed kan worden dat Goeree ze zelf schreef. Dit is op zich al een afkalving van het autoriteitsprincipe: de status van klassieken wordt immers naar beneden gehaald als men die naast ‘flutbronnen’ zoals zelfverzonnen spreekwoorden plaatst. Dit wordt versterkt door het feit dat Goeree een grote voorkeur gehad lijkt te hebben voor satirische, humoristische, scatologische en erotische verzen. Martialis en Juvenalis zijn geliefde auteurs. Goeree kan het niet laten om via versjes commentaar te leveren. Zo vindt hij het nodig om in de beschrijving van het leven van Jakob bladzijdenlang uit te wijden over verschillende manieren van kussen, waarbij hij ‘analyseert’:

Als 't Vrouwvolk Gooyd met Bloem of Groen,
Dat is het Voorspel van een Zoen;
Wanneer het werpt met Groen of Nat
Dat is gezeyd, Kom Fooldme [troetel/liefkoos, IL] wat

Men kan zich afvragen of de contemporaine lezer dit soort gedichtjes en uitweidingen wel op prijs stelde in zijn bijbelse geschiedenissen. Welke traditionele bijbelinterpretator zou het gedrag van Jakob proberen uit te leggen via verzen van Martialis?

Afbeelding 1: Egyptische priapische olielampen. Uit: *Mosaïze Historie*. Dl. II, p. 761.

Goeree wil zich duidelijk niet beperken tot de bijbelverhalen, zijn interesse lijkt steeds uit te waaieren, van de bijbel weg, naar sociale of culturele beschouwingen. Zo leidt een beschrijving van het verhaal van Potifars vrouw tot een beschouwing over het ontstaan van de liefde en met het versje: 'De Min begint van 't Oog, en daald langs Mond en Kin,/ Tot datze needer schiet, in 't Center van de Min', beoogt Goeree dat de liefde altijd begint met de blik, met het kijken. Voor Goeree lijkt de Bijbel zo minder een leidraad voor geestelijk en moreel leven, als wel een aanleiding voor het reflecteren op menselijk gedrag. Recente literatuur kan daartoe evengoed inzicht bieden als de oude bijbelteksten.

Mizrajim

Maar Goeree gaat nog een stap verder. Het hoofdargument van zijn *Mosaïze Historie* is dat men de Bijbel niet kan begrijpen als men de oude Hebreeuwse maar vooral Egyptische geschiedenis niet kent: 'Dat de Joodsche Oudheeden wegens Israels Veel-Jaarige Vreemdelingschap in Egiptenland, zoo grooten Gemeenschap met el-

kanderen hebben, Dat de Hebreeuwse zaaken zonder kennis de Egiptise byna Onverstaanbaar zijn'. Daarom krijgt de lezer honderden pagina's voorgeschoteld met weetjes over de flora en fauna van Egypte, over het Egyptische volk, haar gebruiken, hiërogliefen, kledij, eetgewoonten en agricultuur.

Vervolgens gaat Goeree over tot het bespreken van de Egyptische goden, het priesterambt, de tempels, diensten, lampen, feestdagen, de jaartelling, de oude steden, bibliotheken en natuurlijk ook de piramides, waarvan Goeree stelt dat het geen graanschuren zijn (zoals anderen hebben beweerd) maar begraafplaatsen.

Het zou interessant zijn om Goerees plaats in de geschiedenis der

Afbeelding 2: 'De Kleeding der Egyptenaren'. Uit: Mosaïze Historie. Dl. II, p. 541. Rechtsonder een 'vrouw uyt het bad komende'. Goeree geeft een uitgebreide verhandeling over de klederdracht der Egyptenaren, o.a. ook of en wat voor onderbroeken zij droegen.

egyptologie nader te onderzoeken.⁹ Een vraag is bijvoorbeeld welke bronnen hij precies gebruikte. Veel van zijn kennis lijkt gehaald uit oude bronnen zoals Herodotus, maar hij lijkt ook meer empirisch materiaal te hebben gebruikt. Zo wordt in zijn testament vermeld dat hij in bezit had een ‘schilderije van den Hoge Priester met de goude lijst, de Statiebeelden van Isis anubis, de Egyptize Teraphim, het borstbeeld van Homerus, eenige mathematize instrumenten’.¹⁰ Waarschijnlijk las hij ook de Egyptische reisbeschrijvingen van Cornelis de Bruyn, wiens *Reizen over Moskovie door Persie en Indie* door Goeree werden uitgegeven.¹¹ Net als bij De Bruyn is ook Goerees open opstelling ten opzichte van deze niet-christelijke cultuur opmerkelijk Verlicht te noemen.¹²

Afbeelding 3: Egyptische goden. Uit: *Mosaize Historie*. Dl. II, p. 556.

Volgens Goeree vormt de Egyptische kennis van de schepping van de wereld, van de zondvloed, van de eerste mens de basis voor de westerse cultuur omdat zij via Mozes terecht is gekomen in de Bijbel. Hij druist hiermee direct in tegen de heersende opinie, onder andere kort daarvoor nog geformuleerd door Witsius, die in *Van d'Egyptize Zaaken* beschrijft dat er in de Egyptische godsdienst niets prijzenswaardigs geweest is dat de Hebreërs ten dienst kon zijn, maar dat de Egyptenaren hun kennis veelal aan de laatsten ontleenden.¹³ Goeree weet dat hij een nieuwe invalshoek presenteert en vraagt zijn lezers dan ook om het boek helemaal te lezen: ‘Waartoe wy zulke Leezers wenschen te ontmoeten, die het aan geen Kalmte des Gemoeds haaperd, om haar Voor-ingenoomen Voor-Oordeel een Weynig ter Zijden te zetten; op dat het Nieuw-ingeworpen Zaad ruymte en Aardgrond vind, een weynig wortel te

schieten en alzoo stand te houden'. Goeree vergelijkt zijn werk met een vrucht, die nog moet rijpen. Evenals bij Homerus, Epictetus en Chilon – die ook tijdens hun leven niet gewaardeerd werden – zal Goerees tijd nog wel komen.

Dat deze nieuwe waardering van de Egyptische cultuur en kennis inderdaad leidde tot omstreden inzichten blijkt nog het meest uit de passages over slangen. Goeree besteedt uitgebreid aandacht aan het beschrijven van de verering van de slang door de Egyptenaren: hij zet illustraties van slangenhelmen in om te betogen dat de slang was verbonden met de godin Isis en uiteindelijk een metafoor voor het kwaad geworden is. Dit alles dient ter bewijs: 'Dat Moses den val des Menschen, door de Verleydinge van een Listige Slange, invoerenderwijze [overdrachtelijk, IL] beschreeven heeft; Op dat hy den Kinderen Israels, dien hy nu dus-ver uyt Egipten geleid, en tot een Afgezonderd Volk om den Waaren God te Dienen, (...) te-bet van de Afgodize Eerdienst der Slangen (...) mogt afroonen [beter mocht afhouden, IL]'.¹⁴ En daarmee zijn we bij een van Goerees kernpunten aangekomen, een theorie die hij in verschillende boeken tracht te bewijzen, namelijk dat de verleiding van Eva door de slang in het paradijs niet letterlijk maar figuurlijk gelezen moet worden. De slang is een metafoor en de keuze voor deze metafoor is afhankelijk van de Egyptische cultuurhistorische context waarbinnen Mozes (die het verhaal natuurlijk opschreef) geïnterpreteerd dient te worden: Mozes wilde de kinderen Israels van het bijgeloof in de slangengod afhelpen.

Willem Goederêe

Hiermee wordt duidelijk dat we Goerees werk binnen het kader van de vroege, radicale Verlichting moeten onderzoeken.¹⁵ De juiste methode voor bijbelinterpretatie was in de decennia voor 1700 het onderwerp van hevige debatten geweest, aangezet door de werken van Descartes en escalierend in en via de werken van Spinoza. Goeree plaatst zich met de bovenstaande ideeën in de lijn van de coccejo-cartesianen, die voorgegaan door de Leidse theoloog Johannes Cocceius (1603-1669), stelden dat de Bijbel niet volledig letterlijk geïnterpreteerd diende te worden, maar dat men de historische context bij de uitleg moest betrekken. Volgens de coccejanen zou de bijbeltekst zijn aangepast aan het begripsvermogen van de onwetende en bijgelovige Israëlieten. Deze accommodatietheorie kon op felle weerstand rekenen van de orthodoxe voetianen.

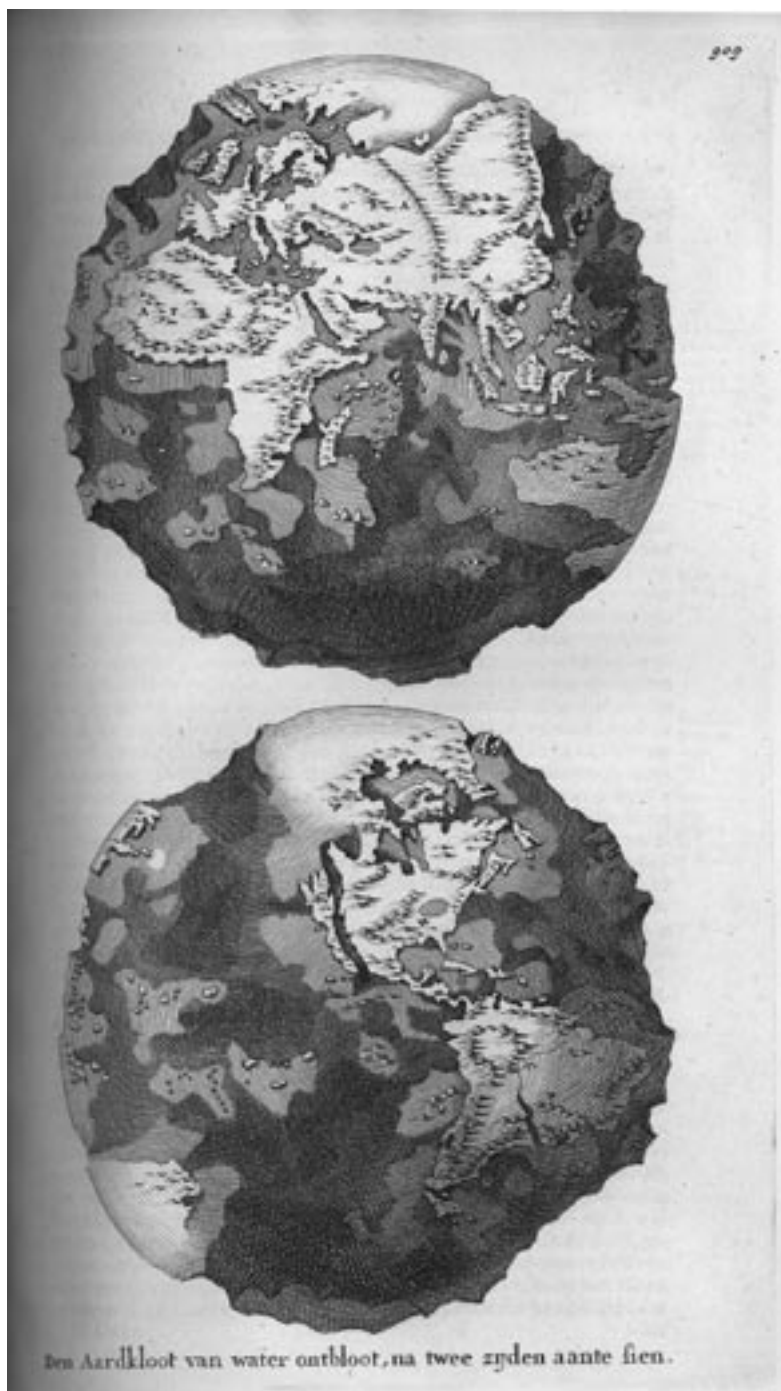
Ook Goeree stelt dat de bijbel is aangepast aan haar beoogd leespubliek, dat men de bijbel niet letterlijk, maar figuurlijk moet lezen. Met een beroep op de cartesiaanse systematische twijfel staat Goeree zeer wantrouwend tegenover de 'poetische versierselen' van godgeleerde bijbeluitleggers. 'Doch 't geen alleen op dese twee losse gronden gevestigd staat, mag men met regt voor onbekend, en onbewezen houden; dewijl men waarlijk alleen maar soo veel weet, als men door klaare en onderscheide reden-kaveling weet en bewijst'. De cartesiaanse methode, gebaseerd

op zekere kennis die helder en welonderscheiden moet zijn, wordt door hem zo als grondvest voor bijbelinterpretatie gemaakt. Zo herziet hij in het kielzog van de omstreden cartesiaan Balthasar Bekker de traditionele visie op duivels en engelen: volgens de beide interpretatoren is de invloed van 'geesten' op het menselijk gedrag niet rationeel te verklaren en vindt deze ook geen ondersteuning in de bijbel.¹⁶ De slang moet dus allegorisch gelezen worden.

Bij de Egyptenaren was de slang het symbool voor vuur en dat is een van de redenen waarom Mozes voor dit beeld koos: Eva's verleiding dient namelijk gezien te worden als een innerlijke verleiding, een toegeven aan de zinnelijke begeerte.¹⁷ Duivels bestaan niet, de slang staat voor Eva's gevecht tussen begeerte en wil, tussen vlees en geest: 'Dat de Duyvel Zatan de Verleyder der Eersten Mensche, niet onder de Booze Geesten, of Gevalle Engelen in de Hell, noch de Listigsprekende Slange onder de Dieren des velds te zoeken is; maar veel-eer en van naader by in de Strijdende Begeerte waardoor zig het Vleesch teegen de Geest aankant: d'Een willende de Natuurlijke Drift of Vyerige Begeerte des Vleesch opvolgen (als een hoedaanigheid met welke de Mensch tot zijn bestaanelijk Leeven van Godt alzo noodzakelijk Geschaapen is, dat hij zonder die niet leeven kan), d'ander de Reedelyke goedheyd verpligt om het Tussen-gekoomen Gebod van Godt te bewaaren'.¹⁸

Deze interpretatie van de zondeval als een strijd tussen de natuurlijke seksuele drift en de rede refereert aan de werken van de radicale denker Adriaan Beverland (ca. 1652-ca. 1712), die in zijn later verboden werk *De Prostibulis Veterum* (1678, Het bordeel van de klassieken) de zondeval met de eerste coïtus gelijkstelde. Ook de gekozen schrijfmethode vertoont overeenkomsten: Beverland onderbouwt net als Goeree zijn stellingen met schimmige, moderne, soms pornografische 'autoriteiten', geplaatst naast de traditionele klassieke en religieuze bronnen.¹⁹ Voor Goeree is de vrije keuze voor het mogen lezen en gebruiken van eender welke bronnen een speerpunt: als ze maar bijdragen aan een beter begrip van de wereld. Zo stelt hij over Hobbes, dat hij hem 'Hoe zeer ook die Schrijver by zommige in 't Quaade Blaadje staat' toch zal citeren 'nadien wy voor ons deel, gewoon zyn 't Verstand te prijzen, over-al daar wy het vinden'.²⁰

Op de lijn van Lodewijk Meyer - die de gemoederen in de Republiek in beroering bracht met zijn *Philosophia Scripturae interpres* (1666, de filosofie als uitlegster van de bijbel) - ziet Goeree natuur en cultuur als rationele grond voor bijbeluitleg. 'De meeste wraken de Natuurkunde omdat zy zomwyl aan Schriftuurtexten andere bewoordingen leent, om de zaken meer naar haaren rechten aart uit te drukken'. Volgens Goeree kunnen bijbel en natuur elkaar echter niet tegenspreken: God schiep niet alleen de aarde, maar ook de 'Wetten, Ordeningen en Beurtwisselingen' die de natuur bepalen. God heeft waarheid in Schrift en natuur gelegd en iedereen verstand gegeven om dit te onderzoeken. Men moet hetgeen in de bijbel staat niet zo maar voor waar aannemen: de bijbel, die vaak het bijzondere vertelt in plaats van het algemene, is gericht op zedelijke stichting van de lezer en past daar de beschrijving van de wereld aan aan. Men kan op basis van Schrift geen wijsbe-

Afbeelding 4: 'Den aardkloot van water ontbloot, na twee zijden aante zien'.

Uit: *Voorbereidselen tot de bybelsche wysheid*. Dl. II, p. 909.

geerte of natuurkunde opstellen: Mozes schreef om mensen te bekeren. Om de les begrijpelijk te houden wijken de bijbelauteurs niet te veel af van het algemene gevoelens van de mens.

De natuurwetenschappelijke waarheid is echter vaak moeilijk te geloven, druist in tegen dit algemene gevoelens. Als bijbel en natuurkunde niet overeenkomen, wil dat niet zeggen dat natuurkunde dwaalt: de menselijke ziel heeft ook haar oorsprong in God en kan evenals Bijbel niet vals en bedrieglijk zijn. Conclusie moet dan zijn dat men dan de bijbel niet goed heeft gelezen.²¹ Een voorbeeld van Goerees (natuur)wetenschappelijke aanpak van de bijbel is zijn behandeling van de schepping en de zondvloed. In navolging van de omstreden Thomas Burnet ziet Goeree de zondvloed niet als goddelijk ingrijpen via hevige regenval die de aarde deed overstromen (hij rekent voor dat dit onmogelijk is), maar als een geologisch proces: het water dat in de paradijsaarde onder de aardkorst zat, brak uit, waardoor bergen en dalen gevormd werden.²²

Het mes snijdt dus aan twee kanten: men kan de bijbel niet zo maar aannemen als bron voor natuurwetenschappelijke waarheden en men heeft natuurwetenschap en

cultuurgeschiedenis nodig om de bijbelverhalen juist te kunnen interpreteren. Dit soort benaderingswijzen kan men eveneens terugvinden in de werken van Spinoza. Israel plaatst Goeree dan ook in deze lijn: 'The Key feature of the tradition of Bible interpretation instituted by Spinoza, and elaborated by Meyer, Koerbagh, Isaac Vossius, Goeree, [...] was precisely its use of philosophy not just to uncover discrepancies in the Biblical text or elucidate perplexing passages in the light of historical context, but to assess its significance, thereby completely detaching our view of Scripture from any theological grounding and ecclesiastical authority'.²³

De breuk met kerkelijke autoriteit en traditie is overduidelijk in

Afbeelding 5: Typhon (Set), de Egyptische slangen-god, god van het kwaad, van de woestijn.

Uit: *Mosaize Historie*. Dl. II, p. 685.

Goerees werken. Hij is zo overtuigd van eigen gelijk dat hij zich niet meer kan voorstellen dat mensen de bijbel letterlijk zouden willen lezen. Hij verbaast zich over het feit dat verstandige christenen daadwerkelijk een sprekende slang en verleidende duivel zouden prediken: 'Zoo dat men zig kruysen en Zeegenen moet van Verwondering, te zien, Hoe Mannen van geen gering verstand en geleerdheid, langer tijd haar goede naam verspillen, met alzulke Heidenze Droomeryen en Bedriegelijke Brodgrijzen [verward zinsbedrog, IL], uyt de Schriften van Moses en de Profeeten te Verdedigen; en de Menschen 't zelve in haare Boeken en Evangelize Preedikati-zien onder veel Godzwezeryen in te stampen'. Zo blijkt er uiteindelijk geen enkel verschil te bestaan tussen de christenen en de Egyptenaren: beide hebben een duivel-god.

Van coccejaan tot vrijeest

Goeree lijkt door de jaren heen steeds radicaler geworden te zijn. Is hij in de jaren '70 en '80 waarschijnlijk nog gematigd coccejaans te noemen, bij zijn laatste publicatie, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, lijkt hij duidelijk spinozistische sympathieën te koesteren. Deze radicalisering lijkt steeds te zijn aangezet door de wijze waarop in de Republiek op nieuwe ideeën werd gereageerd. Een zeer spraakmakend geval heeft Willem van nabij meegemaakt: de Zeeuwse twisten rondom Momma en Van der Waeyen. In het kort: toen in 1676 de Middelburgse predikant Van der Waeyen de coccejaanse predikant Momma wilde beroepen, ontbrandde een felle strijd tussen de coccejansen, gesteund door de magistraat van Middelburg, en de orthodoxe voetianen uit de classis van Middelburg en de Staten van Zeeland. Door tussenkomst van Willem III werden Momma en Van der Waeyen uit het ambt ontzet.²⁴ Goeree lijkt onmiddellijk kant te hebben gekozen voor de coccejansen. Al in 1673 had hij samen met zijn zwager Janssonius van Waesberge Frederik Leenhofs verdediging van de coccejaanse methode uitgegeven en in 1678 gaf hij de *Schriftmatige bedenking* van Momma uit.²⁵ Uit het voorwoord van de *Voor-bereidzels* blijkt dat Goeree zich erg had verheugd op de komst van Momma omdat deze hem materiaal had kunnen verschaffen voor zijn boek, waar hij blijkbaar op dat moment al aan werkte, maar toen 'quam een Dwerrel-wind te midden uit uwe Kerk opgeresen', die nadat sommige Geestelijken elkaar zo 'over het Oud-nieuws, als rasende katten hadden in het hair gezeten' volledig escaleerde. Blijkbaar werd de grond hem persoonlijk ook te heet onder de voeten want duidelijk aangedaan schrijft hij: 'Maar gelijk een trouwhertig Man te mets sijn aangesicht verbergd, op dat hy de laatste Doodsnikken van sijnen stervenden Vriend niet en sou verplicht zijn aan te schouwen; alsoo word ook een omsichtig Mensche, door een donkere Wolke, wel geraaden, tijdelijk na een goede schuil-plaats om te zien'. Die schuilplaats werd Amsterdam, maar de veilige haven die hij daar hoopte vinden bij zijn schoonfamilie Jansonius Van Waesbergen blijkt ook een desillusie: ze krijgen ruzie die jaren zal sudderen en uiteindelijk hoog zal oplaaien.²⁶

In 1705, bij de publicatie van *De kerkelyke en weereldlyke historien*, is Goerees verontwaardiging nog altijd niet afgenomen. In tegendeel, hij besteedt een groot gedeelte van dit werk aan het beschrijven van de 'Op- en Ondergaande Ketteryen, Sektarizen en Dwaalgeesten'. Hierin bespreekt hij onder andere het cartesianisme dat volgens hem voor veel opschudding heeft gezorgd omdat men 'over-snoode gevolgen uyt des Mans stellingen opgestikkeld' heeft, hetgeen ertoe leidde dat de 'heetgebakenden' cartesianen als atheïsten bestempelden. En weer komt hij terug op de Mom-mazaak, waarbij de geestelijken de beslissing van de stad en de staten links naast zich neer hadden gelegd om met 'zakken vol leugens' naar de stadhouder te stappen om zijn steun te verkrijgen. Met instemming citeert hij uit het pamflet *Preek-Quanten Stink-Visch*: 'Wy Geestelyke Prelaten; hebben den bruy van onze Magistraten'.²⁷ Goeree ageert fel tegen de bemoeienissen van 'Kerk- en Wereldlyke staat, die door een al te driftige opvatting en vasthouding van wijze wasjes, der Burgerlyke vryheyd en goede Politie [bestuur/staatsorde, IL] vertrappen'. Hij citeert Spinoza: 'dat de Religie alleen uytgevonden is, tot de Politie, dat is, om 't Gemeene-best in rust, en 't Volk in onderdanigheyd te houden'. Zijn kritiek op Oranje, die zich zijn inziens herhaaldelijk voor het orthodoxe karretje liet spannen, is dan ook niet mis.

Zijn verontwaardiging over de Zeeuwse geschiedenis heeft nieuw vuur gekregen doordat zeer recentelijk eenzelfde soort 'heisa' is gemaakt rondom Frederik van Leenhofs *Hemel op aarde* (1703). Goeree lijkt bevriend te zijn geweest met deze omstreden auteur, in ieder geval gaf hij vrijwel al zijn werken uit en droeg zorg voor een editie van zijn *De keten der bybelsche god-geleertheyt* (1678). Het eerste werk dat Goeree van Leenhof had uitgegeven was diens verdediging van coccejansen die verketterd dreigden te worden. Evenals Goeree zou Leenhof door de Zeeuwse kwestie allergisch zijn geworden voor kerkelijke bemoeizucht, zeker wanneer de politiek zich daardoor op de kop laat zitten: 'En wy voor ons deel, mogen gissen, Dat het dien Heer veel-licht [wellicht, IL] uyt herdenking van dat Kerk-gespook in Zeeland overkomen is, dat hem onlangs in zynen *Hemel op Aarden*, ontvallen is, Dat zommige Meester-makers in de Kerk, dikmaal toeleggen, de Polityken, dat zyn de Hooge Magten, *uytvoerders van hun Kerkelyke heerszugt te maken*'.²⁸

Inderdaad keerde Leenhof zich in zijn *Hemel op aarde* tegen de kerkelijke monopolisering van kennis en de daaruit resulterende pogingen om de overheid voor hun karretje te spannen. Evenals Spinoza ziet Leenhof tolerantie, die door de overheid beschermd zou moeten worden als noodzakelijke voorwaarde voor het bestrijden van het donkere bijgeloof en het verspreiden van verlichting. Dat Leenhof met verspreiding een brede kring op het oog had (hij claimt te schrijven voor het welzijn van iedereen) werd hem niet in dank afgenomen, evenmin als de boodschap die hij verder trachtte te verspreiden, namelijk dat de hemel een 'state of mind' is, een blijdschap die op aarde ook te bereiken is en dat goed en kwaad geen absolute maar relatieve categorieën zijn. In de jarenlang aanslepende strijd rondom deze publicatie zag Leenhof de meeste van zijn coccejo-cartesiaanse vrienden hem afvallen.

Goeree blijft Leenhof steunen, maar hij heeft nu wel door dat hij daarmee voor-

zichtig moet zijn. Naar eigen zeggen is hij aan het werk van Leenhof in zijn boek dan ook 'met een stille Trom voor by gegaan' omdat het 'voor ons deel veyliger zy, van heel die storm-loop meer te denken als te zeggen, op dat we niemands stootziek inborst, het gevest van onzen Geest nooloos in de hand geven', 'wy moeten hen door een al te grooten gemeenmaking onzer gedagten, de swakste toegangen van onze Ziele niet al te kennelyk open zetten'. Dit is natuurlijk een directe uitnodiging aan de lezer om tussen de regels door te lezen. En inderdaad begint al snel een kat- en muisspel waarbij Goeree er een sport van maakt om te pas en te onpas tóch te refereren aan de Leenhofzaak. Zo trekt hij op polemische wijze een parallel tussen de sekte der Archontiken en de ideeën van Burmannus, die in het *Hoogste Goed der Spinozisten* Leenhofs werk fel had aangevallen, waarmee Burmannus 'weynig lof behaald, en nog min stichting gedaan heeft'.²⁹ En dan gaat hij weer snel verder met het bespreken van de volgende sekte der Rhetorianen die in het jaar 381 leerden 'dat'er geen Godsdienst behoorde gedrongen te worden. Waar van ook Spinosa beschuldigt word; gelyk in de Hekel-Schriften te zien is, die onlangs tegen den Heer Leenhofs *Hemel op Aarde* in 't ligt quamen'. De scheldwoorden 'Libertijnen of *Vrygeesten*' waarmee de Rhetorianen werden bekogeld worden door Goeree opgenomen als geuzennamen: zij die pleiten voor vrijheid van de geest.³⁰

Zo kan Goeree zijn eclecticisme gebruiken om censuur te ontduiken: door zijn oeuvre verspreid vindt men overal heterodoxe opvattingen en theorieën, maar vaak worden deze verdekt gebracht, zonder opgave van bron, vervat in versjes, of in kritieken. Ook zijn mening over Spinoza houdt hij in het midden met het 'citeren' van twee verschillende versjes op Spinoza's portret dat hij eveneens opneemt:

Dit is de schaduw van Spinozaás Beeld,
Daar 't gladde Koper geen zieraad meer aan kon geven;
Maar zyn gezegend Breyn, zoo ryk hem meê gedeeld,
Doed in zyn Schriften, hem aanschouwen naar het Leven.
Wie ooyt begeerte tot de Wysheyd heeft gehadt
Hier was die zuiver en op 't snedigste gevat'

en

Zie hier Spinozaás Troni-Beeld,
Waar in de Jood naar 't leven speelt;
En in 't gelaat, een zedig wezen:
Maar die zyn Schriften komd te lezen;
Vind in 's Mans Grond, (hoe schoonvernist,)
't Afdrukzel van een Ongodist

Wat Goerees mening over Spinoza nu precies was, wordt zo in het ongewisse gehouden. Van groter belang is de raad die hij de lezer meegeeft: 'De rest zyner gevoelens,

moet men uyt zyne Boeken halen; en'er niet eer veel van na-praten, voor dat men ze in den grond onderzocht heeft; 't geen misschien weynige nog ter deugde gedaan hebben'.³¹

'By wien de hooge Wetenschappen zig voegden by de Konst'

Vooraf door deze nadruk op de noodzaak tot eigen onderzoek verbindt Goeree zich aan auteurs als Spinoza en Leenhof. Naarmate aan het einde van de zeventiende eeuw de tegenstand tegen de nieuwe radicale ideeën groeide, begon de strijd om vrijheid van meningsuiting, om het mogen en kunnen uitdragen van verlichte ideeën, steeds meer de kern van de radicale verlichting uit te maken. De letteren spelen hierbij een belangrijke en nog nauwelijks onderzochte rol.³² Terwijl de strijd tegen en voor het cartesianisme allereerst op de universiteiten werd uitgevoerd, in Latijnse oraties en filosofische traktaten, is de volgende, meer radicale en spinozistische, fase van de radicale Verlichting vooral te vinden buiten de traditionele kenniscentra.

Autodidacten en polygrafen zoals Willem Goeree, die in Nederlandse steden hun eigen netwerken opbouwden om een nieuw soort kennis te kunnen vergaren en verspreiden, begonnen meer en meer de aandacht naar zich toe te trekken. Zij introduceerden nieuwe verspreidingsvormen, schreven in het Nederlands, waren het Latijn vaak niet machtig. Als stedelijk ontwikkelde werd Goeree niet geremd door academische kaders, als veelschrijver beoefende hij verschillende genres, mixte hoge met lage stijl, theologie met erotisch vers, en daardoor wist hij tot een opvallende combinatie van inzichten en methoden te komen. Goeree was een eclecticus zoals deze wordt beschreven in Diderots *Encyclopédie*: 'Een eclecticus is een filosoof die zich niets aantrekt van vooroordelen, traditie, anciënniteit, het algemeen gevoelen, autoriteit, kortom alles was de grote massa in de ban houdt, en die het aandurft zelf te denken, terug te gaan naar de duidelijkste algemene grondbeginselen, die te bestuderen en onder de loep te nemen, en niets voor waar aan te nemen dat niet gestaafd wordt door zijn eigen ervaring of zijn verstand'.³³ Goeree ervoer alle kunsten en wetenschappen als zijn gerechtvaardigde jachtterrein: specialismen bestaan blijkbaar niet, elke soort van kennis is bereikbaar voor de gretige leerling, monopolisering van kennis is uit den boze.

Goeree staat hiermee op één lijn met radicalen als Adriaan Koerbagh, Balthasar Bekker, Aart Wolsgrijn, Frederik van Leenhof, die voor brede groepen leesbare, Nederlandstalige radicale werken schreven en daarvoor vaak kozen voor andere literaire vormen dan het filosofische traktaat. Voor woordenboeken bijvoorbeeld of romans. Rondom hun werk ontstonden discussies die werden uitgevochten in stromen pamfletten, gedichten, toneelstukken en romans.³⁴ Het is nog de vraag in hoeverre juist deze romans en gedichten de basis vormden voor verdere verspreiding van het radicale gedachtegoed. Zo zou Leenhof zijn behandeling van goed

en kwaad volgens Leydekker rechtstreeks uit de spinozistische roman *Philopater* gehaald hebben.³⁵ Het zijn met name deze heterodoxe publicaties in de volkstaal die door kerkelijke en wereldlijke overheden het felst werden gecensureerd.

‘Dat hy zig Oeffene in de Boeken van Goerée’

Bidloos wens dat Goerees rijmloze poëzie tot vinding van literatoren en kunstenaars zou dienen lijkt in vervulling gegaan, maar de vraag is of het op de manier is die Bidloo voor ogen stond. Zo baseerde Arnold Hoogvliet zich voor zijn *Abraham de Aartsvader* (1728), naast de bijbel, op Goerees *Mozaise Historie der Hebreeuwse Kerke*. Hoogvliet neemt Goerees Bekkeriaanse standpunten over door de strijd tussen goed en kwaad op menselijk niveau zich af te laten spelen, zonder duivels en engelen of andere spirituele krachten in het spel te brengen.³⁶

Graveur en kunsthistoricus Arnold Houbraken lijkt in veel opzichten op Goeree, die hij zeker kende.³⁷ Ook Houbraken combineert kunstbeschouwing en poëzie met filosofie, theologie, geschiedkunde, penningkunde, etc. In het anonieme *Philaléthes Brieven* worden vrijwel alle kernpunten van Goeree op veel radicalere wijze gebracht: de zondeval die allegorisch wordt geduid als de seksuele drift, het ontkennen van duivels en engelen, onderzoek naar Hebreeuws plechtigheden ‘met nasporing of de Joden die van de Egiptenaren, dan of d’Egiptenaren die van de Joden ontleent hebben’, natuurkundige verklaringen van bijbelpassages, de nadruk op eigen onderzoek, zowel in kunsten als in theologie en natuurwetenschappen en natuurlijk het verzet tegen censuur, o.a. van Leenhof. Alles verpakt in anonieme brieven, verhandelingen over gravures, kunstgeschiedenis, poëtica en in een lang gedicht ‘De kerk in eenzaamheid’. Het is niet vreemd dat *Philaléthes Brieven* lange tijd, en nog steeds, bijvoorbeeld door Jonathan Israel, aan Willem Goeree werd toegekend.³⁸ Houbrakens leerling Jakob Zeeus, eveneens graveur en dichter, sluit *Philaléthes Brieven* af met een eerste versie van zijn bekende gedicht *De wolf in ‘t schaepsvel*. Hierin hekelt Zeeus de dwingelandij en heerszucht van clerici: zowel die uit de oudheid, de Arabische, als de rooms katholieke. Uiteindelijk vaart hij ook uit tegen het kerkelijk verzet tegen Descartes en de ‘goude Reden’ die ‘wordt verdrukt van zielstirannen’, men ‘wil haar uit den Tempel bannen’. En over de Middelburgse twisten en stelt hij ‘Dat elk zyn oordeel met eene ongeveinsde tael,/’t Zy hy den rechten wegh betrede, ‘t zy hy dwael,/ter toetse te brengen’.³⁹ *Philaléthes Brieven* zouden zwaar onder vuur komen liggen in de Synode van Zuid Holland in juli 1712.⁴⁰

Goerees werk blijkt zo na zijn dood vooral van belang vanwege zijn radicale methoden en standpunten. Vorm en inhoud gaan hierbij samen: zijn werk is ‘Voor alle slag van Menschen geschreven’,⁴¹ dus in het Nederlands, aantrekkelijk vormgegeven, ondersteund met zelfgekozen autoriteiten variërend van Juvenalis tot Spinoza, waarbij satire en humor niet geschuwd worden. Alleen op die manier kan men bewerkstelligen dat ‘het Nieuw-ingeworpen Zaad ruymte en Aardgrond vind, een

weynig wortel te schieten en alzoo stand te houden'. Het is in dit licht dat Goeree in een modern *Panpoëticon* opnieuw een plaats toebedeeld zou kunnen krijgen.

Literatuuropgave

- A.V. (= Adriaan Pietersz Verwer)**, *'t Mom-aensicht der atheistery afgerukt door een verhandeling van den aengeboren stand der menschen, vervattende [...] een grondige wederlegging [...] van de geheele sede-konst, van Benedictus de Spinoza*. Amsterdam, W. Goeree, 1683.
- Baggerman, Arianne**, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*. Amsterdam, 1993.
- Bidloo, Lambert**, *Panpoëticon Batavum, kabinet, waar in de afbeeldingen van voornaame Nederlandse dichteren, verzameld, en konstig geschilderd door Arnoud van Halen, en onder wytbreyding, en aanmerkingen, over de Hollandsche rym-konst*. Andries van Damme, Amsterdam, 1720. Zie versie op www.dbnl.nl
- Bruin, Cornelis de**, *Reizen over Moskovie door Persie en Indie, verrykt met 300 konstplaten vertoonende voor al derz. oudheden, en wel voornamentlyk heel uitvoerig die van het hof van Persepolis*. Amsterdam, W. en D. Goeree, 1711.
- Bunge, Wiep**, 'Balthasar Bekker's Cartesian hermeneutics and the challenge of Spinozism', *The British journal for the history of philosophy* 1 (1993), 55-79.
- Bunge, Wiep (e.a.) (red.)**, *The Dictionary of Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*. Bristol 2003.
- Bunge, Wiep van**, *From Stevin to Spinoza. An Essay on Philosophy in the seventeenth-century Dutch Republic*. Leiden/Boston/Keulen, 2001.
- D.A.G.E.H.W.**, *Algemeene en bysondere uitleg-regelen, volgens welke d'heeren Coccejus, Heidanus [...] hebben geleerd datmen d'H. Schriftuur behoorde te verklaren*. Ed. D.W.M. Amsterdam, W. Goeree bsr, 1681.
- [Duijkerius, Johannes]**, *Het leven van Philopater & Vervolg van 't leven van Philopater*. Ed. en inl. G. Maréchal. Amsterdam, 1991.
- Eijnatten, Joris van**, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderijk (1756-1831)*. Hilversum, 1998.
- Fix, Andrew**, *Fallen angels: Balthasar Bekker, spirit belief and confessionalism in the seventeenth century Dutch Republic*. Dordrecht, 1999.
- Goerree, Willem**, *De kerkelyke en weereldlyke historien [...] Befeftens veel voornaame kerk-zaaken, en Op- en Ondergaande Ketteryen, Sektarizen en Dwaalgeesten, zederd het Evangelium tot aan Onze Tyden ter baane gekomen*. Leiden, Johannes van Abkoude, 1730.
- [Goeree, Willem]**, *Mosaize historie der Hebreeuwse kerke door een liefhebber der joodse oudheeden*. Amsterdam, W. and D. Goeree, 1700
- [Goeree, Willem]**, *Voor-bereidselen tot de bybelsche wysheid, en gebruik der heilige en kerklyke historien uit de Alder-Oudste Gedenkenissen der Hebreen, Chaldeen, Babyloniers, Egyptenaars, Syries, Grieken en Romeinen door een liefhebber der joodsche oudheden*. Utrecht, A. Schouten, H. Ribbius, 1700
- Hanou, André**, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen 2002.
- Hoogstraten, David van e.a.**, *Groot Algemeen Historisch Geographisch, Genealogisch en Oordeelkundig Woordenboek*. 10 dln. Amsterdam, Brunel e.a., 1725-1733.

- Horn, Hendrik J.**, *The Golden Age revisited. Arnold Houbraken's Great theatre of Netherlandish painters and paintresses*. Doornspijk, 2000.
- Houbraken, Arnold**, *De groote schouburgh der nederlantsche konstschilders en schilderessen*. Amsterdam, 1976. 3 dln. Facs. van de 2e uitg. Den Haag, Swart [etc.], 1753.
- [Houbraken, Arnold] e.a.**, *Verzameling van uitgelezene keurstoffen, handelende over den Godsdienst, Natuur-Schilder- Teken- Oudheid- Redeneer- en Dichtkunde*. Amsterdam, Johannes Oosterwijk en Hendrik van de Gaete, 1713.
- Israel, The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806**. Oxford, 1995.
- Israel, Jonathan**, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of Modernity 1650-1750*. Oxford, 2001.
- Jacob, M.C.**, *The radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*. London, 1981.
- Jongeneelen, Gerrit H.**, 'Disguised Spinozism in Adriaen Verwer's *Momaensicht*', in: Van Bunge e.a (ed.), *Disguised and overt Spinozism around 1700. Papers presented at the international colloquium, held at Rotterdam, 5-8 october 1994*. Leiden/New York/Köln, 1996. 15-23
- Kleerkooper, M.M. en Van Stockum jr, W.P.**, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw. Biografische en geschiedkundige aantekeningen*. Den Haag, 1914-1916.
- Klever, Wim**, *Mannen rond Spinoza. Presentatie van een emanciperende generatie*. Hilversum, 1997.
- Knuttel, W.P.C.**, *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof*. Groningen 1979 (Herdruk van de editie 1906).
- Kobus, J.C.**, *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland*. Zutphen, 1854.
- Kwakkelstein, Michael**, *Willem Goeree, Inleydinge tot de Al-gheemeene Treycken-Konst. Een kritische geannoteerde editie*. Leiden, 1998.
- Leemans, Inger**, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*. Nijmegen, 2002.
- [Leenhof, Frederik van] P.C.F., J. Cocceji godtgeleertheit verdedicht en opengeleght**. Ed. L.v.P. Amsterdam, J. Janssonius van Waesberge, Middelburg, W. Goeree, 1673.
- Momma, Wilhelmus**, *Schriftmatige bedenckingh of en op wat wyse de goddeloose kan geseyt werden te heerschen, over de sonde*. Middelburg, W. Goeree, 1678.
- Nagtglass, F.**, *Levensberichten van Zeeuwen*. Middelburg, 1890.
- Offermans, Cyrille**, *Het licht der rede. De verlichting in brieven, essays en verhalen* (Amsterdam/Antwerpen 2000), p. 168-169.
- Ryssenius, Leonardus**, *Christus vry van sonden, verdedigt tegen de verkeerde verklaeringe over psalm xviii. 24.[...] van D. Johannes van der Waeyen*. Vlissingen, A. van Laren, Middelburg, W. Goeree, Amsterdam, J. van Someren, 1675.
- Ryssenius, Leonardus**, *De oude rechtsinnige waarheyt verdonckert, and bedeckt door Des Cartes, Coccejus, Wittich, Burman, Wolzogen [...] En nu weder op-gehheldert, en ontdeekt*. Middelburg, B. Smidt, J. Meertens en W. Goeree, Vlissingen, A. van Laren, Amsterdam, S.J. Janssonius, [1674].
- Sanders, Ewoud**, *Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek*. Amsterdam, 1993.
- Smet, R. de**, *Hadrianus Beverlandus (1650-1716). Non unus e multis peccator. Studie over het leven en werk van Hadriaan Beverland*. Brussel 1988.
- Vermij, Rienk**, 'The flood and the scientific revolution: Thomas Burnet's system of natural providence', in: F.G. Martínez en G.P. Luttikhuisen (ed.), *Interpretations of the Flood*. Leiden/Boston/Keulen, 1999,p. 150-166.

Wielema, Michiel, 'Frederik van Leenhof, een radicale Spinozist?', MJCW 25 (2002), 13-19.

Wijngaarden, W.D. van, *Van Heurnius tot Boesner. Drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620-1935)*. Leiden, 1935.

Zeeus, Jakob, *De wolf in 't schaepsvel*. Inl. en ed. C.W. van de Watering. Zwolle 1963.

Noten

- 1 Bidloo, *Panpoëticon*, 75-78 (boek 6).
- 2 Zie bijvoorbeeld de kritische geannoteerde uitgave van Goerees *Inleydinge tot de Alghemeene Teycken-Konst* door Kwakkelstein, waarin een uitgebreide biografie en bibliografie wordt gegeven.
- 3 Vrijwel alle biografische beschrijvingen van Willem Goeree gaan terug op Van Hoogstraten, *Groot [...] Woordenboek*, Dl. IV, 137. Dezelfde soort informatie is te vinden in: Nagtglas, *Levensberichten* en Kobus, *Beknopt biographisch handwoordenboek*, Dl. I, 602-603.
- 4 Kwakkelstein, *Willem Goeree*, 69.
- 5 Bidloo, *Panpoëticon*, 77.
- 6 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. II, 217
- 7 Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 332-334. Met dank aan Joris van Eijnatten die mij hierop wees.
- 8 Goeree betoogt tegen Spinoza en Hobbes dat Mozes de auteur is van de Pentateuch. Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. I, C1.
- 9 Goeree wordt niet genoemd in Van Wijngaarden, *Van Heurnius tot Boesner*.
- 10 Kleerkooper en Van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam, 1270*.
- 11 De Bruin, *Reizen*.
- 12 Hanou, *Nederlandse literatuur*.
- 13 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. II, 536-537
- 14 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. II, 593-595
- 15 De belangrijkste monografieën op het gebied van de radicale Verlichting zijn Israel, *Radical Enlightenment*; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*; Jacob, *The radical Enlightenment*; Klever, *Mannen rond Spinoza*. Ook het onlangs verschenen woordenboek van Nederlandse filosofen biedt veel achtergrond: Van Bunge, *The Dictionary*. Zie ook het themanummer van *Rekenschap* uit 1998: <http://www.human.nl/rekenschap/juni1998/inhoud.htm>
- 16 Zie onder andere Van Bunge, 'Balthasar Bekker's Cartesian Hermeneutics'; Fix, *Fallen Angels*; Knuttel, *Balthasar Bekker*.
- 17 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. II, 623-630.
- 18 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. I, K2.
- 19 De Smet, *Hadrianus Beverlandus*.
- 20 Goeree, *Mosaïze Historie*, Dl. II, 656.
- 21 Goeree, *Voor-bereidselen*, 849-853.
- 22 Zie voor Burnet: Vermij, 'The Flood and the Scientific Revolution'.
- 23 Israel, *The Dutch Republic*, 449.
- 24 Israel, *The Dutch Republic*, 666-667, 820.
- 25 [Van Leenhof], *J. Cocceji godtgeleertheit*; Momma, *Schriftmatige bedenckingsh*. Tevens publiceerde hij

- D.A.G.E.H.W., *Algemeene en bysondere uitleg-regelen*. Dat Goeree ondanks zijn duidelijke keuze voor de cartesiane bijbelinterpretatie toch anti-cartesiaanse werken uitgaf, zoals die van Ryssenius, geeft te denken. Wilde hij ook de tegenpartij een stem geven of probeerde hij zijn blazoën te zuiveren? Rijssenius was een overtuigd Voetiaan die overal ketterij zag en in tal van polemische geschriften klaagde over de 'profane nieuwigheden'. Verwers 't *Mom-aensicht* is volgens Jongeneelen, 'Disguised Spinozism', niet zo radicaal anti-spinozistisch als op het eerste gezicht lijkt.
- 26 Kwakkelstein, *Willem Goeree*, 18-20.
- 27 Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, voorrede en 643-645.
- 28 Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, 643-644. Israel besteedt een apart hoofdstuk aan Leenhof: 'Leenhof and the 'Universal Philosophical Religion'', Israel, *Radical Enlightenment*, 406-435. Zie ook Wielema, 'Frederik van Leenhof'.
- 29 Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, 528
- 30 Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, 544. Het eerste versje is overgenomen uit de *Nagelatene Schriften* van Spinoza: blijkbaar nam Goeree zijn eigen raad ter harte en sloeg Spinoza's werk erop na.
- 31 Goeree, *De kerkelyke en weereldlyke historien*, 668
- 32 Israel besteedt o.a. aandacht aan reisverhalen, de spinozistische roman *Philopater* heeft aardig wat aandacht gekregen, Sanders verzorgde een bloemlezing uit het woordenboek van Koerbagh en ikzelf heb pornografische romans onderzocht op radicale ideeën. Er ligt echter nog een heel terrein open.
- 33 *Encyclopédie*, Lemma 'eclecticisme', opgenomen in Offermans, *Het licht der rede*, 168-169.
- 34 Interessante literaire reacties op de Bekkercontroverse zijn bijvoorbeeld de 'Zeven duivelen'-romans van Simon de Vries (die het geloof in duivelen probeert te verdedigen door allerlei volksverhalen over geesten te verzamelen in een verhalenbundel) en een libertijnse auteur die het thema van de verleidende duivel op satirisch-erotische wijze uitbuit. Beide romans worden besproken in Baggerman, *Een drukkend gewicht*. Voor een verwerking van het Bekkerthema in het scabreuze toneelstuk *Jan de Plug en Kaat de Brakkin* zie Leemans, *Het woord*, 245-247.
- 35 Israel, *Radical Enlightenment*, 413.
- 36 Met dank aan Joost Kloek die mij inzicht gaf in zijn nog te verschijnen literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw.
- 37 Zo schrijft hij in *Verzameling van uitgeleezene keurstoffen* (de tweede editie van 'Philaléthes Brieven', waarin de twee afzonderlijk verschenen delen werden samengevoegd): 'Twee reden geeft ons W. Goeree (een schryver die by my in groote waarde gehouden word) in zyn Mozaïse Historie'. [Houbraken], *Verzameling*, 6.
- 38 Israel, *Radical Enlightenment*, 432. Met dank aan Bert van den Roemer en Marten Jan Bok, die mij met bewijzen overstelpten dat Houbraken inderdaad de auteur van de brieven is. Een van deze bewijzen is te vinden in Houbraken's 'Redenvoeringen' in de *Groote Schouburgh*, Dl. I, 104: 'gelyk zulks ook de toeleg was van Moses, het geen wy breedwydig uit Spencer hebben aangewezen in de Brieven van Philaléthes'.
- 39 Zeeus, *De wolf*, r. 1735-1738.
- 40 Horn, *The Golden Age revisited*, p. 729-730.
- 41 De ondertitel van Leenhofs *Hemel op aarde*.